

CULTELE ORIENTALE ÎN PANTEONUL DOBROGEI ROMANE

Zaharia COVACEF

Răscruce a drumurilor comerciale și culturale încă din pre- și proto-istorie, sud-estul european – căruia i se circumscrie și Dobrogea –, oferă date prețioase privitoare la diversele schimburi dintre regiunile orientale și cele din zona Mării Negre. Aceste dovezi se înmulțesc și devin mai evidente după marea roire din sec VIII-VII a. Chr., când grecii din microasiaticul Milet și cei din Megara egeeană s-au stabilit pe țărmul vest-pontic unde au întemeiat importante colonii; de la ei s-au răspândit imagini de zei, temple, ceramică de lux și diferite alte mărfuri. Stabilirea grecilor pe țărmul dobrogean al Mării Negre și, mai cu seamă, schimburile pe care aceștia le întrețin cu populația băștinașă, vor influența favorabil dezvoltarea economică și socială a regiunii.

Alături de greci, care devin o populație stabilă în orașele de pe litoralul pontic, sunt atrași în traficul comercial negustori din marile orașe ale Egiptului și Asiei Mici, care cu timpul își vor organiza aici corporații. Este evident că datorită negustorilor, în primul rând, panteonul provinciei de la Dunărea de Jos se îmbogățește permanent cu noi divinități, un loc important între acestea ocupându-l cele venite din regiunile orientale.

Cercetările privind religiile antice evidențiază pregnant componența etnică a fiecărei regiuni la un moment dat și întrepătrunderile dintre diversele culturi care vin în contact cu populațiile băștinașe. Poziția Dobrogei la Gurile Dunării a atras, de-a lungul epocilor, numeroase populații; unele s-au stabilit pentru o perioadă mai lungă sau mai scurtă, altele au fost doar în trecere. Religiile acestora, riturile și ritualurile practicate – unele asemănătoare cu cele ale băștinașilor –, au atras, au fost preluate de aceștia, devenind, în timp, parte integrantă a panteonului local.

Contaminările reciproce au modificat caracterul divinităților importate. Amestecul de etnii și de mentalități, de reprezentări de idei, diferențele dintre mediile culturale au determinat, și au separat, evoluția cultelor, atât în noile medii cât și în zonele de origine, astfel încât de multe ori divinitățile pot fi recunoscute doar prin atributele lor esențiale; însăși ritualurile vor fi diferite în funcție de temperamentul populației în mijlocul căreia evoluează.

Dintre religiile orientale, **culte frigiene**, sau **traco-frigiene**¹, sunt primele care pătrund și se manifestă la Dunărea de Jos, prin intermediul grecilor din orașele vest-pontice.

1. Zaharia Covacef, *Les cultes thraco-phrygiens au Bas-Danube*, în volumul celui de al 8-lea Congres Internațional de Tracologie, Sofia, 2001.

Marea Mamă a Zeilor – **Cybele** și paredrul său **Attis**, **Men Tyrannos**, **Sabazios**, dar și **Dionysos** erau divinități ale naturii ale căror ritualuri frenetice, zgomotoase și orgiastice, practicate numai de preoții frigieni (*galli* și *archigalli*), au atras și sedus populațiile antice. Înainte de a ajunge în lumea romană aceste rituri au fost elenizate. Relațiile comerciale ale Greciei cu Asia Mică au permis pătrunderea timpurie a Cybelei în Peloponez², acolo unde reprezentările *Mamei cu lei* atestă prezența sa încă din sec. VI a. Chr.³.

Numeroasele statuete ceramice reprezentând-o pe Cybele, descoperite în tot bazinul mediteranean, dar și în orașele grecești vest-pontice, sunt documente care atestă pătrunderea cultului acesteia în Pontul Euxin⁴ încă din epoca arhaică; în acest context este de menționat un sanctuar al zeiței descoperit în teritoriul Histriei⁵. Cu toate acestea cultului Cybelei este foarte bine atestat abia în epoca elenistică și în cea romană. Din orașele grecești de pe litoralul Mării Negre cultului zeiței se răspândește, cu intensități diferite, în interiorul Dobrogei.

Se pare că la început Marea Mamă nu avea o divinitate paredră. Figura și legenda lui Attis, dansurile și riturile orgiastice care îi sunt atribuite au putut fi importante din Frigia, în același timp cu cultul lui Sabazios, de către triburile de origine tracă⁶, înainte de sec. VII a. Chr. Ajuns în lumea greacă cultul lui Attis este practicat aproape în exclusivitate în porturi, în mediile de imigranți. La rândul său traco-frigianul Sabazios avea în lumea greacă adepți frenetici datorită ritualurilor sale nocturne, pline de mister; grecii – și nu numai ei – se simțeau atrași de tot ceea ce lega dansurile metroace sabazice de cele orgiastice dionisiace. Dionysos-Bacchus, zeu de origine greacă, este asociat Orientului⁷ datorită ascendenței sale traco-frigiene; ritualul de inițiere pentru credincioșii săi s-a structurat în Asia Mică, iar prin misterele care însoțeau acest ritual a reușit să seducă lumea greacă.

Cultul **Cybelei** a beneficiat în Dobrogea romană de o adorație specială, fapt atestat de cele peste 30 de reprezentări sculpturale și de numeroase documente epigrafice care se datează până la triumful creștinismului.

Tipul iconografic cel mai răspândit, fie că este vorba despre statui⁸ de reprezentări în *aedicula*⁹ sau de basoreliefuri simple¹⁰, este acela în care zeița apare în aceeași atitudine: așezată pe un tron, cu *polos* sau *coroană murală* pe cap, încadrată de doi lei (sau ținând un pui de leu în brațe), având o *pateră* în mâna dreaptă și un *tympanon* în mâna stângă; este vorba de tipul arhaic ionian¹¹. În epoca romană este mai

2. Robert Turcan, *Culte orientale în lumea romană*, București, 1998, p. 17.

3. Maarten J. Vermaseren, *Cybele and Attis, the Myth and the Cult*, London, 1977, p. 13-15, fig. 4-5; John Boardman, *Grecii de peste mări*, București, 1988, p. 147-148.

4. Maria Alexandrescu-Vianu, *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 261-265.

5. Catrinel Domăneanu, *Dacia*, N.S., 37, p. 59-78.

6. R. Turcan, *op. cit.*, p. 44.

7. Franz Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. IV, Paris, 1929, p. 127.

8. Gabriella Bordenache, *Dacia*, N.S., 4, 1960, p. 499-502, nr. 9-12; A. Rădulescu în *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, p. 25-27, nr. 2; G. Bordenache, *Sculture grece e romane nel Museo Nazionale di Antichità*, I, București, 1969, nr. 39, 40, 54, 57; *Civiltà, romana în România*, Roma, 1970, p. 221; Z. Covacef, în *Pontica*, 5, 1972, p. 514-516; eadem, în *Pontica*, 30, 1997, p. 213; Maria Alexandrescu-Vianu, *Histria. IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, 2000, p. 41-44.

9. G. Bordenache, *Sculture. I*, nr. 54, 53, 55; Z. Covacef, în *Pontica*, 30, 1997, p. 213.

10. G. Bordenache, *op. cit.*, nr. 47, 49, 58.

11. Maria Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, p. 41.

răspândită o variantă târzie a tipului pergamenian elenistic¹² la care apar deosebirii în ceea ce privește veșmântul: *chiton* cu pliuri în formă de U pe abdomen și un voal care îi acoperă *polos*-ul.

În general zeița este reprezentată singură, ca în Grecia. În această postură este figurată pe un basorelief din marmură descoperit la Nisipari, în teritoriul Tomisului¹³; cu toate acestea nu lipsesc imaginile complexe, cu adoranti figurați, ca personaje secundare, la scară redusă¹⁴.

Pe un altar descoperit la Tomis Cybela este reprezentată alături de paredrul său Attis¹⁵.

Pe un alt relief, din păcate conservat fragmentar, apare tipul *Cybela în picioare*, încadrată de două divinități masculine – Zeus și Hermes, tip cunoscut dintr-o serie de *naïskoi* votivi din Grecia și din Asia Mică¹⁶; faptul că nu se cunoaște locul de descoperire al monumentului nu a permis avansarea ipotezei existenței acestei triade în cetățile pontice.

Un tip iconografic deosebit, din păcate păstrat fragmentar, apare pe un basorelief descoperit la Tomis unde Cybela este reprezentată înconjurată de corybanți înarmați care dansează în jurul ei¹⁷.

În afară de paredrul său Attis și de corybanți pe monumentele pontice Cybela este asociată doar cu *Cavalerul Trac*¹⁸, zeul erou care, călărind pentru a învinge răul a fost adesea considerat ca un Zeu Soare; între Cybela și Cavaler este figurat arborele sacru al vieții, în jurul căruia se încolăcește un șarpe.

Faptul că zeița ocupa o poziție privilegiată în panteonul Dobrogei romane este evidențiat și de documentele epigrafice. Astfel, un decret tomitan¹⁹, referitor la constituirea unei gărzi din patruzeci de bărbați de elită sub conducerea a doi comandanți aleși dintre cetățenii de marcă, îi onorează pe aceștia atât pentru maniera conștiincioasă prin care s-au achitat de sarcină, cât și pentru faptul că au „adus în fiecare an ofrande *Mamei Zeilor* și *Dioscurilor* pentru sănătatea cetății”.

Ca Mamă a Zeilor, dar și ca femeie, divinitatea care personifica forța creatoare a naturii, era adorată în mare măsură de către femeii²⁰ care, devenind mari preotese ale acesteia, se achită cu devotament de sarcinile ce le revin. Astfel, în onoarea **Sossiei Africana**, soția lui Quietus și fiica lui C. Iulius Africanus, Consiliul și Adunarea poporului din Tomis au hotărât, în sec. II p. Chr., să i se ridice o statuie drept dovadă a stimei pentru că ea „le-a depășit pe cele dinaintea ei și a completat ornamentele zeiței cu ofrande de aur”²¹.

12. Eadem, *ibidem*.

13. Z. Covacef, *Les cultes thraco-phrygiens*, fig. 1. Piesa se află în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie; nr. inv. 17 949; dimensiuni: l=33,3 cm; LA=36,5 cm; GR=3,2 cm.

14. G. Bordenache, *op. cit.*, nr. 42, 52.

15. Eadem, *op. cit.*, nr. 56.

16. I. Keil, *Führer durch Ephesos*, 1957, p. 50, fig. 20.

17. Z. Covacef, *Les cultes thraco-phrygiens*, fig. 2. Piesa se află în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța; nr. inv. 1738; dimensiuni: l=13,5 cm; LA = 14 cm; GR=3,5 cm.

18. Dumitru Tudor, C.N.A., 101, 1935, p. 111-112; M.J. Vermaseren, *op. cit.*, fig. 77; Nubar Hampartumian, *Corpus Cultus Equitis Thracii. IV. Moesia Inferior (Roman Section) and Dacia*, Leiden, 1979, nr. 37, 81, 88, 91.

19. Iorgu Stoian, *Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine. II. Tomis și teritoriul său (=ISM, II)*, București, 1987, nr. 2, cu toată bibliografia anterioară.

20. H. Graillot, *Le culte de Cybèle, mère des dieux, à Rome et dans l'empire romain*, Paris, 1912; M. J. Vermaseren, *op. cit.*

21. Iorgu Stoian, *ISM, II*, nr. 72(38), p. 100, cu bibliografia anterioară.

Un document epigrafic descoperit la Troesmis²², datat după anul 170 p. Chr., evidențiază faptul că **T. Valerius Marcius** veteran al Legiunii a V-a Macedonica (fost *beneficiarius consularis*) era soțul unei preotese *mater dendrophorum*, ceea ce ne sugerează existența unei asociații de adoratori ai zeiței Cybele²³.

Între anii 197-202 o asociație de dendrophori din Tomis dedică o stelă pentru Septimius Severus, familiei sale și guvernatorului provinciei, Ovinus Tertullus, drept mulțumire pentru „darul făcut asociației”²⁴. Sunt de reținut printre magistrații asociației: un iereus (I, 1.15), un *pater* (I, 1.16), doi *archidendrophoroi* (I, 1.17 și 1.18), o mamă a *dendrophorilor* (II, 1.14) și o *archiravduhisa* („conducătoarea purtătorilor de vergi”, II, 1.16-17).

Un altar fragmentar din marmură cu reprezentarea *Cybelei* pe tron, având câte un leu de fiecare parte (dintre care se păstrează doar cel din dreapta) a fost descoperit mai de mult și a făcut parte din colecția H. Slobozianu. Din inscripția latină pe două rânduri, de asemenea fragmentară, reiese clar cui îi era închinat monumentul: *Matri Deorum*. Datat în sec. II-III p. Chr., altarul a fost atribuit mai întâi Tomisului²⁵ și de curând Callatisului²⁶.

Din aceeași perioadă – sec. II – III p. Chr. – datează o aedicula votivă²⁷ fragmentară, cu două registre: într-unul este reprezentată Cybela pe tron între doi lei (dintre care se păstrează doar unul); cel de al doilea conține o inscripție, în limba greacă, prin care este invocată „mama îndurătoare și stăpână a tuturor...”.

În sfârșit, în anii 293-305, comandantul limes-ului provinciei Scythia (*dux limitis provinciae Scythiae*) – **Aur(elius) Firminianus** – închină un monument din marmură Cybelei (*Mater deum magnae*), sub auspicii favorabile (*bonis auspiciis*)²⁸.

Dacă pentru Callatis avem o singură inscripție (datată sec. II-III p. Chr.), iar pentru Tomis documentele epigrafice care atestă cultul Cybelei merg din sec. II a. Chr. până în sec IV p. Chr., inscripțiile Histriei sunt de la sfârșitul secolului I p. Chr. și din sec. II p. Chr. Astfel, pe baza unei statui pe care se mai păstrează urmele labelor unui leu, se poate citi dedicația făcută de Alexandros al lui Hegesagoras „*Mamei Zeilor, după juruință*”²⁹; după scriere monumentul a fost datat în sec. I-II p. Chr.

În aceeași perioadă, mai precis în secolul II, alte două personaje histriene – cutare „al lui Philinos”³⁰ și un „Helios”³¹ aduc mulțumiri *Maicii Zeilor*.

22. A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 187.

23. D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice (=SIRA)*, București, 1969, p. 231; A. Aricescu, *loc. cit.*

24. Iorgu Stoian, *ISM*, II, nr. 83(49), p. 108-111, cu bibliografia anterioară.

25. Idem, *ISM*, II, nr. 145(30), p. 177.

26. Al. Avram, *ISM*, III, *Callatis et son territoire*, Bucarest, 1999, p. 545-546, nr. 247, cu bibliografia anterioară.

27. Gr. Tocilescu, *AEM*, XI, 1887, p. 51, nr. 67 (inscripția); G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 36, nr. 55; *ISM*, II, 146(31), p. 177.

28. Ch. Robert, *Mémoires de l'Académie de Metz*, 39, 1857/58, p. 380 (=articol tradus de Jules Barbier în *An. Dob.*, 2, 1921, p. 221-222, nr. 3); *CIL*, III, 764; *ILS* 4103; Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja (=HAD)*, Bucarest, 1938, p. 286; I. Barnea, *DID*, II, p. 376; Em. Popescu, *Dacia*, N.S., 19, 1975, p. 177; idem, *IGLR*, p. 36-37; M.J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 144; *ISM*, II, 144(19), p. 176.

29. D. M. Pippidi, *SCIV*, 19, 1968, p. 433-435, nr. 4; idem, *SIRA*, p. 228, n. 3, 5; idem, *ISM*, I, *Histria și teritoriul său*, București, 1983, nr. 126.

30. I. Stoian, *SCIV*, 5, 1954, p. 96, nr. 12; D.M.Pippidi, *ISM*, I, nr. 127.

31. I. Stoian, *op. cit.*, p. 97, nr. 13; *ISM*, I, nr. 128.

Dintre documentele epigrafice și sculpturale histriene referitoare la cultul Cybelei se evidențiază decretul onorific pentru **Aba**³², preoteasă a zeiței. Monumentul este o stelă cu fronton triunghiular și acrotere. În centrul frontonului este reprezentată Cybela pe tron, cu un *tympanon* în mâna stângă și o *patera* în dreapta. Leii, care ar fi trebuit să fie de-o parte și de alta a tronului, au fost figurați în acrotere ținând cu labele din față câte un cap de taur.

Inscripția menționează că atunci când a preluat *preoția Maicii Zeilor*, **Aba** „a închinat zeilor cele dintâi procesiuni, sacrificii și rugă” și „a celebrat începutul anului cu ospete și merse bogate”. Subliniem, de asemenea, menționarea „*dulgherilor*”³³, desigur grupați într-o asociație profesională, care se împărtășesc din libertățile Abei în virtutea rolului lor de *dendrophori* („purători ai arborelui”) în cultul lui **Attis**.

Iar la Tomis, tot în sec. II p. Chr., un *archidendropohorus* – **C(aius) Antonius Eutyches** – face o dedicație în limba latină lui **Attis**, pentru sănătatea sa³⁴.

Divinitățile frigiene introduse la Roma oficial erau onorate sub controlul statului; clerul și sărbătorile **Cybelei** și ale lui **Attis** au fost reorganizate complet în timpul lui **Claudius**³⁵, când se constată și o tendință a asimilării lui **Attis** cu **Dionysos**.

Purtarea în procesiune a arborelui sacru (*arbor intrat*)³⁶ în ziua de 22 martie deschidea „săptămâna sfântă” a zeului **Attis** și simboliza moartea tragică a acestuia; a doua zi era dedicată bocetelor de doliu. Urma ziua sângelui (24 martie), care marca apogeul sângeros al ciclului. Marele preot (marea preoteasă), alături de galii săi, dădea semnalul unui dans nestăpânit în jurul pinului sacru, toți autoflagelându-se și flagelându-i pe cei din jur, cu un bici, în sunet de clarinete și cimbale. Tamburinele sunt bătute cu furie, iar *miștii* se lovesc peste pieptul gol cu conuri de pin, își crestează umerii și brațele cu cuțitul făcând să țâșnească sângele peste arbore și altare; totul se desfășura în urlete. Urmau, ziua *Hilariilor* (a bucuriei) – pe 25 martie – când se proclama învierea lui **Attis**; apoi *Requieto* (ziua de odihnă) – pe 26 martie și, în sfârșit *Lavatio* (procesiunea spălării) – pe 27 martie³⁷.

Participarea afectivă la „pătimirile” lui **Attis**, prin violența cu care se desfășura ceremonialul, suscita și conducea la unirea intimă și intensă a mistului cu divinitatea.

Prin misterele lor cultele traco-frigiene erau atractive deoarece erau atașate la ideea vieții viitoare.

Marele sarcofag descoperit la Constanța în 1931 are sculptate, pe fața principală, mai multe simboluri care se referă la cultul zeului frigian **Men**³⁸. Aceleași simboluri le regăsim pe un fragment de sarcofag descoperit la Histria³⁹. În multe privințe **Men** era

32. Em. Popescu, SCIV, 5, 1954, p. 449-466 (primul fragment); idem, Dacia, N.S., 4, 1960, p. 273-290 (și celelalte fragmente); cf. J. și L. Robert, Bullép, 1956, nr. 189, p. 144-145; 1958, nr. 336, p. 282; 1962, nr. 239, p. 190-191; M. J. Vermaseren, op. cit., p. 144; ISM, I, nr. 57.

33. ISM, I, nr. 57, r. 31-32 (și comentariul).

34. ISM, II, 119(4), p. 145-146, cu bibliografia anterioară; M. J. Vermaseren, op. cit., p. 144.

35. Adrien Bruhl, Liber pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain, Paris, 1953, p. 253, n. 15; R. Turcan, op. cit., p. 60-64.

36. R. Turcan, loc. cit.

37. Fr. Cumont, After life in Roman paganism, New York, 1959, p. 35.

38. C. Brătescu, An. Dob., 1931, p. 209-244; E. Coliu, Istros, I, 1934, p. 81 și urm.

39. G. Bordenache, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 209, fig. 25; Maria Alexandrescu-Vianu, Histria IX, nr. 226, p. 155-156, este de părere că reprezentările de pe acest sarcofag sunt emblemele profesionale ale defunctului, probabil un agoranom.

perechea lui **Attis** având, deopotrivă, caracter chhtonian și uranian. Cele două monumente dobrogene, pe care sunt păstrate simboluri ale zeului Men, definesc caracterul chhtonian al acestuia, de protector al mormintelor.

Puternic implantat în Asia Mică, unde s-a interferat cu **Attis** și **Men**, **Sabazios** era reprezentat, ca și aceștia, purtând *boneta frigiană*. Printre atributele sale se număra *thyrsul și conul de pin*⁴⁰. Într-o schemă „occidentală”⁴¹ **Sabazios** este reprezentat în picioare, îmbrăcat în costumul său oriental, sprijinind cu mâna stângă un sceptru care are la partea superioară „mâna sabaziacă”; în mâna dreaptă ține un con de pin, iar piciorul îl ține pe un cap de berbec (precum **Men** pe un cap de taur).

Pentru iconografia sabaziacă basorelieful descoperit la Fântânele⁴², în teritoriul histrian, aduce o serie de elemente noi. Pe placa rectangulară, în centrul scenei, este reprezentat zeul, în picioare, îmbrăcat în costum oriental, ținând un obiect în mâna dreaptă întinsă spre un altar, probabil o *phiale*. Cu mâna stângă ține un *thyrs* al cărui vârf este fie „o mână făcând semnul de *benedictio latina*”⁴³, fie „un cap de berbec”⁴⁴. În dreapta divinității sunt figurate: o scară cu cinci trepte, un copac și un șarpe, în stânga zeului: un *pedum*, un altar pe care arde o flacără, două obiecte prelungi și mai multe obiecte rotunde. În colțul din stânga sus este reprezentat **Attis** într-o *biga* trasă de doi lei; prezența acestuia într-un *ex-voto* dedicat lui **Sabazios** subliniază asocierea cu **Cybella**. Monumentul de la Fântânele este, până acum, singura mărturie explicită a cultului lui **Sabazios** în Dobrogea.

Faptul că **Sabazios** se înrudea cu **Dionysos** prin riturile corybantice ale adoratorilor, ca și prin unele modalități ale ceremonialului inițiativ⁴⁵ a determinat unirea sau chiar confundarea în imaginarul artistic a celor două divinități.

Culte traco-frigiene ale **Cybele**, **Attis** și **Sabazios** prezintă multe afinități cu cele ale lui **Dionysos-Bacchus** și ale Cavalerului Trac. Le leagă în primul rând *sacra*, care sunt zgomotoase.

Ceremoniile pentru **Cybela** și paredrul său **Attis** aveau un caracter orgiastic, asemănător celui din ritualurile dionysiace⁴⁶, în timpul desfășurării acestora corybanții înarmați dansau în zgomot de tamburine și cimbale, pentru a celebra reînnoirea naturii. Festivitățile se încheiau printr-o procesiune până la o apă unde se îmbăia și purifica statuia zeiței.

În ceremoniile cultului lui **Sabazios** fluierul, cimbalele și tamburinele dădeau glas unui ritual comparabil orgiilor lui **Dionysos-Bacchus**⁴⁷. Corybantismul și dansurile metroace aveau aceleași efecte ca și menadismul și orgiasmul dionysiac. Zeiță a munților și a freneziilor nocturne **Cybela** inspira, ca și **Dionysos**, *mania* sau nebunia posesiunii divine⁴⁸. Și, așa cum corybantismul permitea mistului să se apropie

40. R. Turcan, *op. cit.*, p. 362 și urm.

41. Al. Suceveanu, SCIVA, 31, 1980, 4, 375 și n. 75.

42. Idem, *op. cit.*, p. 572-679, nr. 3, fig. 8; idem, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1998, p. 179 și urm.; E. N. Lane, *Corpus Cultus Iovis Sabazii, II, The other Monuments and Literary Evidence (EPRO)*, Louvain, 1985, p. 37, nr. 78; Maria Alexandrescu-Vianu, *Histria IX*, p. 139, nr. 194, pl. 79a.

43. Al. Suceveanu, *op. cit.*

44. E. N. Lane, *op. cit.*, apud Maria Alexandrescu-Vianu, *Histria IX*, n. 404.

45. R. Turcan, *op. cit.*, p. 361.

46. A. Bruhl, *op. cit.*, p. 252.

47. R. Turcan, *op. cit.*, p. 363.

48. Idem, *op. cit.*, p. 46.

de divinitate, la fel orgia dionysiacă îi permitea bacchantului să se unească cu zeul în exaltarea dansului și a vinului.

Cultul **Șarpelui Glykon**, divinitate inventată de falsul profet Alexandros din Abonoteikos⁴⁹, a cunoscut o amploare ieșită din comun, chiar și pentru o divinitate tradițională, datorită noutății pe care o aducea. Din Asia Mică cultul lui Glykon s-a răspândit în toată lumea romană.

Iconografia este destul de variată; neschimbat rămâne corpul de șarpe al divinității, în timp ce capul este fie antropomorf (așa cum l-a gândit creatorul său), fie tot de șarpe, fie de reptilă, dar cu plete, fie de alt animal. Se pot stabili variante și după felul în care este încolăcit șarpele pe soclu. Emisiunile monetare au preluat și ele imaginea Șarpelui Glykon⁵⁰.

Statuia descoperită la Constanța în anul 1962⁵¹ constituie o reprezentare unică în lume, atât ca manieră artistică, cât, mai ales, iconografică, fapt ce atestă existența la Tomis, mai mult decât în altă parte, a cultului acestei divinități⁵².

Descoperirea tomitană a suscitat un viu interes datorită aspectului insolit al monumentului. Până în prezent ipoteza identificării **Șarpelui tomitan** cu **Glykon** a fost acceptată de majoritatea cercetărilor. Unul dintre ultimele studii care s-au făcut asupra acestui monument îl consideră a fi o reprezentare a *Șarpelui ofit*⁵³ căci „Glykon putea fi reprezentat oricum, pe când Șarpele ofit numai ca cel tomitan, cu cap de miel și numai propriu funcției pe care o îndeplinea în cultul ofiților. Cel mult Glykon ar putea să fie o parodie a Șarpelui ofit, după cum misterele lui Glykon apar ca o parodie a misterele din Eleusis”⁵⁴.

Oricum ar fi, *Șarpele tomitan* rămâne un unicat în iconografia votivă a epocii.

Un loc aparte în panteonul Dobrogei romane l-au ocupat **culte egiptene**: Sarapis, Isis, Osiris, Harpocrate și, probabil, Chnoubis. Pătrunderea acestora în cetățile vest-pontice se constată încă de la începutul epocii elenistice, iar propagarea lor trebuie pusă pe seama, în primul rând, a negustorilor alexandrini atestați copios în regiune⁵⁵.

Primele informații despre pătrunderea cultelor egiptene în cetățile de la Marea Neagră sunt încă din sec. III a. Chr. când un alexandrin este atestat la Callatis⁵⁶; din aceeași perioadă aflăm despre existența la Delos a unei familii de callatieni care se număra printre credincioșii zeilor egipteni⁵⁷.

Și tot de pe la mijlocul secolului al III-lea a. Chr. histrienii se arată interesați de introducerea în cetate a cultului lui **Sarapis**, motiv pentru care „Adunarea Sfatului și

49. G. Bordenache, *St. Cl.*, 6, 1962; Zevin Rusu, *Cultul Șarpelui la Tomis*, București, 1974, *passim*; R. Turcan, *op. cit.*, p. 293-296.

50. G. Bordenache, *loc. cit.*

51. *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, p. 109-111, fig. 55-57.

52. Vezi atestarea cultului lui Glykon și la Apulum, cf. Alexandru Culcer, *Apulum*, 6, 1967, p. 611-617.

53. Zevin Rusu, *op. cit.*

54. Idem, *op. cit.*, p. 40.

55. Pentru pătrunderea cultelor egiptene în Dobrogea antică și legăturile acesteia cu Egiptul cf. D. M. Pippidi, *St. Cl.*, 6, 1964, p. 103-118; idem *SIRA*, p. 60-82; idem *Scythica Minora*, p. 96-110.

56. D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 62; Al. Avram, *op. cit.*, p. 486-487, nr. 155.

57. D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 63; Al. Avram, *op. cit.*

Poporului" hotărăște să trimită o delegație la Kalchedon „care să aducă cetății, din partea Zeului, un răspuns cu privire la Sarapis ...”⁵⁸.

Pentru Tomis se pare că cea mai veche mărturie privitoare la introducerea cultului lui Sarapis este o dedicație fragmentară publicată în 1881 de Mordtmann⁵⁹, care evidențiază și relațiile comerciale ale Tomisului cu Sinope, datată în jurul anului 100 a. Chr. Din această perioadă mărturiile privind noua religie încep să se înmulțească, fie că avem în vedere numele teofor *Sarapion* întâlnit în numeroase decrete⁶⁰, fie că ne gândim la preoții lui Sarapis⁶¹.

Dovezile legate de cultele egiptene în orașele vest-pontice devin tot mai numeroase din epoca imperială datorită numărului tot mai mare de negustori și marinari din Alexandria, a căror prezență este atestată de documentele epigrafice, mai cu seamă în metropola Pontului Stâng. Astfel, un prim document pentru această perioadă este o dedicație făcută pentru „divina Agripina” de către un „preot al lui Sarapis și al Isidei”⁶².

În secolul II p. Chr. la Tomis exista o asociație profesională, dar și religioasă a alexandrinilor⁶³ care, prin numărul și importanța celor care o alcătuiau și, desigur, prin strălucirea riturilor pe care le celebrau nu făceau decât să-i atragă pe localnici. Din aceleași documente aflăm că asociația avea și un templu al lui Sarapis în capitala pontică. În lista asociației de alexandrieni întâlnim și un „crainic sacru Serapion (fiu) al lui Dadas ...”⁶⁴.

În perioada romană imperială cultul lui Sarapis se împletește cu cel al Isidei și, se pare, acesta din urmă capătă o importanță mai mare. Astfel, dintr-un alt decret al asociației⁶⁵ aflăm nu doar despre existența unui templu al lui Sarapis, ci și despre una dintre sărbătorile dedicate Isidei: „.... primului (preot?) al *Isidei*, la numitele *charmosyne*, pentru calitățile și înțelepciunea sa. Grijă proclamării coroanei să o aibă cei ce se îngrijesc de *templu*, iar decretul să fie scris pe o placă de marmură și să fie așezat în templul lui *Sarapis* ...”. Presupunem că acest templu se afla undeva în apropierea portului, așa cum era și cel din Efes⁶⁶ și este foarte probabil ca ruinele descrise de Orest Tafrali⁶⁷ și publicate de Vasile Pârvan⁶⁸ să fi aparținut acestui templu.

Cât privește sărbătoarea *charmosyma*, pomenită în inscripții, era o sărbătoare în timpul căreia un cortegiu vesel purta statuia zeiței cu mare pompă până la unul dintre membrii asociației, unde continua ritualul⁶⁹.

Tot la Tomis *hieronaufii* onorează „cu statui(?)” un părinte al *pastophorilor* și pe soția acestuia⁷⁰. Se știe că *pastophorii*⁷¹ erau cei care purtau imaginile și obiectele sacre

58. D. M. Pippidi, St. Cl., 6, 1964, p. 103-118; idem, *DID*, I, p. 262; Idem, *ISM*, I, p. 64-66, nr. 5.

59. Cf. D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 63-64 și n. 21.

60. D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 64-65, n. 25 (referitor la Tomis); n. 26 (referitor la Histria); vezi și *ISM*, II, nr. 2 (anul 100 a. Chr.), nr. 17, nr. 83(49), nr. 9(62), nr. 106(72), nr. 125(10), nr. 314(150), nr. 328(164) etc.

61. Cf. *ISM*, II, nr. 37(3), r. 5-6 „.... preot al lui Sarapis și al Isidei ...”.

62. *Ibidem*

63. Cf. *SIRA*, p. 66-67 și n. 31-32; *ISM*, II, nr. 153(38).

64. *ISM*, II, nr. 17, R. 17 (sfârșitul sec. II - începutul sec. III p. Chr.).

65. *ISM*, II, nr. 7.

66. Mete Bayral, *Ephese retrouvée*, Izmir, f.a., p. 67-68.

67. *Arta și Arheologia*, 4, fasc. 2, 1930, p. 1-23.

68. *Zidul cetății Tomi*, ARMSI, 37.

69. *ISM*, II, p. 43 (comentariu și bibliografie); D. M. Pippidi, St. Cl., 6, p. 108, n. 33.

70. *ISM*, II, nr. 98(64), p. 123-125.

71. *Idem*, notele bibliografice.

ale zeiței Isis în timpul procesiunilor nautice ale acesteia⁷².

Două sărbători mari îi sunt dedicate zeiței egiptene: *Navigium Isidis* – care se desfășura primăvara și marca, pe 5 martie, deschiderea sezonului de navigație – și *Inventio Osiridis*, ale cărui solemnități din toamnă, la închiderea sezonului navigabil, durau mai multe zile (din 28 octombrie până în 3 noiembrie)⁷³.

Un preot (sau inițiat) al Isidei (*ἱσιάρχος*) este atestat la sfârșitul sec. II - începutul sec. III p. Chr. la Callatis⁷⁴. Din aceeași perioadă datează un capitel de pilastru descoperit la Troesmis⁷⁵ pe care apare inscripția *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Serapi*, unde – prin *interpretatio Romana* – Serapis este identificat cu Jupiter.

La documentația epigrafică și arhitectonică⁷⁶ privind cultele egiptene în panteonul Dobrogei romane se adaugă dovezile numismatice – monede din bronz din epoca imperială pe care apar reprezentările lui Sarapis și ale Isidei⁷⁷ și, nu în ultimul rând, monumentele sculpturale.

Reprezentările plastice ale lui **Sarapis** sunt realizate după prototipul unei statui de cult din templul zeului de la Alexandria, creată în epoca elenistică⁷⁸. Cele două busturi din Tomis⁷⁹, cel de la Histria⁸⁰, ca și o imagine în basorelief⁸¹ sunt versiuni provinciale ale lui Sarapis din Alexandria.

Cu toată larga popularitate de care s-a bucurat – din sec. II până în sec. IV p. Chr. – doar patru monumente sculpturale o reprezintă pe **Isis**. Două busturi – unul de dimensiuni mici⁸², al doilea mai mare decât mărimea naturală⁸³ – o înfățișează pe zeiță cu chipul senin, având părul aranjat în bucle ce-i cad pe umeri și pe spate. Peste chitonul, care lasă gâtul puțin dezgolit, Isis are un himation ale cărui colțuri sunt adunate și legate într-un nod pe piept. *Nodul isiac*, precum și *semiluna ori floarea de lotus* cu care este încoronată, sunt elementele care au condus la identificarea Isidei în aceste portrete, deoarece din realizarea artistică răzbat canoanele artei grecești moștenite de atelierele tomitane.

Într-un basorelief păstrat fragmentar, abia amintit⁸⁴, **Isis** este reprezentată alături

72. Despre Isis ca stăpână a mării cf. D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 67.

73. R. Turcan, *op. cit.*, p. 134-142.

74. *ISM*, III, p. 505-507, nr. 183, cu toată bibliografia anterioară.

75. Emilia Doruțiu-Boilă, *ISM*, V, *Capidava-Troesmis-Noviodunum*, București, 1980, nr. 168.

76. Cf. *ISM*, II, nr. 7 – din care aflăm că alexandrinii stabiliți la Tomis, și care își constituiseră aici o corporație, ridicaseră un templu lui Serapis, iar decretul lor erau datate după calendarul egiptean. Într-o „Notă asupra unor antichități culese la 1855 la <Küstendje> Dobrogea” (An. Dob., 2, 1921, nr. 6) Ch. Robert descria astfel câteva piese: „Un capitel cu volute, de marmură, rămășițe de capitel identice și fragmente de friză reprezentând capete de tauri unite cu ghirlânzi” și, menționa în continuare, „*Serapium*-ul căruia îi aparțineau, era foarte vast și se întindea pe plaja sud-vestică a peninsulei de la Constanța. Cf. supra, n. 67 și 68.

77. Pick-Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I-II, Berlin, 1898-1910, p. 628, nr. 301-302, 338, 348-349.

78. G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 84.

79. Eadem, *op. cit.*, nr. 165, 168.

80. C. Scorpan, *Pontica*, 9, Constanța, 1976, nr. 4, Maria Alexandrescu Vianu, *Histria IX*, nr. 86, consideră piesa „une copie romaine médiocre de série ..., d'Hermès d'Alcmène”.

81. G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 87, nr. 171.

82. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900, p. 235, nr. 66, fig. 116; G. Bordenache, *Sculture*, I, 86-87, nr. 170, pl. LXXIV.

83. *Tezaurul de sculpturi*, p. 46-48, fig. 21-24.

84. *supra*, n. 81.

de **Serapis** și **Harpocrate**, și doar cu **Harpocrate** este înfățișată pe panoul superior din stânga al unei uși de mormânt provenind din Tomis⁸⁵, monument care constituie de altfel ultima atestare – din sec. IV p. Chr. – a cultului zeiței egiptene.

Harpocrate nu este reprezentat niciodată singur; cele două imagini ale sale, amintite mai sus, îl figurează alături de **Sarapis** și **Isis**. Subliniem că pe relieful fragmentar al triadei egiptene singura figură păstrată integral și cu toate atributele, este cea a lui **Harpocrate**: în picioare, acesta ține în mâna stângă *cornucopia*, are pe cap o floare înaltă de lotus și schițează un gest de a ridica mâna spre gură.

Cu ocazia construirii silozurilor din port, în anul 1913, a fost descoperit un altar votiv care, prin imaginile și simbolurile pe care le păstrează, constituie mica documentare a lui **Osiris** în cetățile pontice⁸⁶. În aceeași situație este o altă divinitate egipteană – **Chnoubis** –, al cărei chip apare pe o gemă gnostică montată într-un inel de plumb, descoperit într-un mormânt de înhumatie din Tomis⁸⁷.

Dintre divinitățile siriene **Iupiter Dolichenus**, ca divinitate adorată cu precădere de militari, s-a bucurat de o mare popularitate în viața religioasă a Imperiului Roman. În Dobrogea este atestat în secolele II și III p. Chr. prin sculpturi – mai ales pe litoralul pontic, și prin sculpturi și inscripții în centrele militare de pe *limes*-ul dunărean sau din orașele romane⁸⁸.

Este greu de stabilit o iconografie a divinității deoarece toate monumentele sculpturale descoperite până acum se păstrează fragmentar și fiecare oferă alt element de recunoaștere al zeului. Astfel, dintr-o statueta descoperită în Constanța⁸⁹ se păstrează torsul taurului pe care se văd urmele picioarelor lui **Iupiter Dolichenus**; pe suportul statuetei este scris numele zeului, prin inițialele în greacă. Statueta găsită la Histria⁹⁰ a putut fi atribuită marelui zeu sirian datorită costumului. Pe o stelă votivă descoperită în urmă cu câțiva ani la Basarabi, în teritoriul rural al Tomisului⁹¹ – din care se păstrează doar partea superioară – se vede capul zeului, cu bonetă frigiană, iar în fronthonul triunghiular este figurată acvila cu aripile desfăcute.

Dintre piesele figurate dedicate lui **Iupiter Dolichenus** cel mai reprezentativ, prin proporții și calitatea execuției, este monumentul descoperit la Cerna⁹². În afara calităților artistice monumentul se evidențiază prin inscripția din care aflăm că dedicația către divinitate a fost făcută de preotul **Aur(elius) Marinus Romanus** în sănătatea împăratului Severus Alexander.

Tot din nordul Dobrogei, din teritoriul noviodunens, provin două inscripții votive care atestă existența unui templu dedicat lui **Iupiter Dolichenus** și certifică

85. I. Barnea, *Pontica*, 5, 1972, p. 257-260, fig. 10; G. Bordenache, *St. Cl.*, 10, 1968, p. 177-183; eadem, *Sculture*, I, p. 138-140, nr. 310, p. CXXXVIII-CXXXIX (unde și bibliografia anterioară).

86. V. Pârvan, AA, 1914, col. 438, fig. 9; G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 87-88, nr. 172, pl. LXXV.

87. Radu Ocheșeanu, în *Pontica*, 4, 1971, p. 303-310.

88. D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 292 și n. 32; Margarita Taceva-Hitova, în *Izvestiia-Varna*, 10(25), 1974, p. 57-83.

89. A. Rădulescu, în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 154-155, nr. 9, fig. 9; Em. Doruțiu-Boilă, *ISM*, V, nr. 109, republică statueta dând ca loc de descoperire Carsium.

90. G. Bordenache, *Dacia, N.S.*, 5, 1961, p. 209; eadem, *Sculture*, I, nr. 159.

91. Inedită

92. I. T. Dragomir, în *SCIV*, 15, 1964, 1, p. 535-543; *ISM*, V, nr. 219.

prezența clerului acestuia. Astfel, la Valea Teilor (= Meidanchioi) s-a descoperit placa inaugurală, din marmură, pusă în anii 218-235, pentru templul lui *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doly[cl]heno*⁹³, inscripția menționând și trei preoți ai divinității. Cel de al doilea monument este o coloană descoperită la Niculițel, datată în anii 212-217, pusă pentru *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/Dolchen(o)*⁹⁴.

Un templu al zeului este atestat și în vicus Quintionis, în teritoriul histrian⁹⁵.

O stelă funerară descoperită lângă Mangalia⁹⁶, pe lângă faptul că atestă existența unui preot al cultului lui Iupiter Dolichenus în zonă, păstrează și imaginea acestuia în costumul caracteristic ceremoniilor culturale.

Divinitate de esență solară, rezultată din sincretismul dintre cultul zeului sirian Baal din Doliche și Iupiter, divinitatea supremă a panteonului roman, *Iupiter Dolichenus* s-a bucurat de o popularitate deosebită în religia Imperiului, mai ales în rândul militarilor, care nu a fost egalată de nici o altă divinitate⁹⁷.

Ultima divinitate orientală care ne reține atenția este iranianul *Mithras*, singurul zeu venit din afara hotarelor Imperiului, care a cunoscut o largă difuzare în toate provinciile, mai cu seamă datorită caracterului misterios al cultului său. Dogma mithriacă simboliza lupta dintre bine și rău în univers, puterea zeului întinzându-se asupra celor trei lumi: subterană, pământească și celească.

Cele peste 25 monumente sculpturale, câteva geme și mai multe documente epigrafice atestă larga răspândire a cultului mithriac în Scythia Minor⁹⁸.

Din punct de vedere al schemei iconografice, reliefurile se înscriu în așa numitul tip „danubian”⁹⁹: o scenă centrală, înconjurată – în chip de chenar – de o serie întreagă de scene realizate în mici casete, în tendința de a reuni într-un singur monument ilustrația esențială a întregii doctrine mithriace. Scena principală îl înfățișează pe *Mithras Taurochton*; grota sacră în care se desfășoară sacrificiul este redată fie prin false roci, fie, cel mai adesea, printr-un simplu arc¹⁰⁰. De o parte și de alta, în partea de sus a scenei, sunt reprezentate busturile lui *Sol* și ale *Selenei*; *dadophorii* sunt plasați la dreapta și la stânga imaginii centrale; iar sub taur sunt figurați șarpele, scorpionul și câinele. În registrele mici (chenarul de sus și cel de jos) este redată viața zeului și faptele sale, dar nu întotdeauna în aceeași ordine și nu întotdeauna aceleași imagini.

Unul dintre cele mai frumoase monumente sculpturale mithriace este basorelieful mare din grupul monumentelor descoperite în peștera „La Adam” de la Gura Dobrogei, unica piesă de altfel care poartă și semnătura sculptorului: *Φοιβος Νικομηδενς*¹⁰¹.

93. I. T. Dragomir, *op. cit.*, p. 538; ISM, V, nr. 245.

94. ISM, V, nr. 249.

95. V. Părvan, *Dacia*, 1, 1924, p. 226, nr. 25; D. Tudor, *St. Cerc Iași*, 2, 1951, p. 498-516; G. Bordenache, *Dacia*, N.S., 5, 1961, p. 209.

96. G. Bordenache, *Sculture*, I, nr. 160.

97. R. Turcan, *op. cit.*, p. 183-194.

98. M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae* (= *CIMRM*), II, Haga, 1956, p. 363-364, nr. 2297-2302; M. Munteanu, *Pontica*, 7, 1974, p. 164-165, nr. 5; R. Turcan, *op. cit.*, p. 241-245, 248 și urm.

99. *Tezaurul de sculpturi*, p. 102-103, fig. 53; R. Turcan, *op. cit.*, p. 243.

100. Cf. G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 89.

101. M. J. Vermaseren, *loc. cit.*; D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 308 și urm.; ISM, I, nr. 374.

Numeroase inscripții menționează temple ale zeului (*mithraea*) care, spre deosebire de ale altor divinități, erau amplasate fie în grote naturale (ca cea din peștera „La Adam”), fie erau construite special, departe de ochii mulțimilor, deoarece mithraismul nu avea ceremonii publice, zgomotoase, ca ale altor divinități orientale, iar la sărbătorile lui Mithras nu puteau participa decât inițiații; la practicarea cultului în micile grote participau grupuri restrânse de membrii, care se cunoșteau între ei. Pe trei geme, descoperite la Tomis (două) și la Callatis (una)¹⁰², erau gravate simboluri referitoare la aspectul misterios al cultului lui Mithras: un semn zodiacal – pești; imaginea unui corb așezat pe o creangă și un leu ieșind dintr-un melc. *Corbul – Corax și Leul – Leo* semnificau prima și, respectiv, cea de a patra treaptă de inițiere în misterele mithrace: *Corax, Nymphus, Miles, Leo, Perses, Heliodromus și Pater*¹⁰³.

Lui *Mithras*, identificat adeseori cu *Sol*, i s-au alăturat epitele *invictus* sau *deus invictus*; sunt numeroase mărturiile epigrafice dobrogene care îl atestă pe *Deus Invictus, Deus bonus Mithras Invictus, Deus Sanctus Sol*, adorat în această ipostază de militari sau de veterani¹⁰⁴.

Asimilarea *Sol-Mithras* cu epitetul *invictus*, tradus din grecescul *ἀνίκητος* este un fenomen care devenea general încă din secolul II p. Chr. în Occident¹⁰⁵, iar *Sol Invictus* ajunge o desemnare generală care îmbrățișează toate divinitățile orientale, considerate solare de către teologiile Imperiului¹⁰⁶.

Sol și Mithras, astfel asimilați și confundați, se răspândiseră deja în Imperiu când, la începutul secolului III p. Chr., Elagabal face o tentativă, care s-a dovedit prematură și violentă, de a-l impune pe *Baal din Emes* ca zeu principal în panteonul roman¹⁰⁷. Abia peste o jumătate de secol Aurelian a reușit să oficializeze cultul lui *Sol*¹⁰⁸, în tendința de restaurare a unității morale a Imperiului și demnității imperiale; în acest cult monoteist fiind sincretizate concepții solare din toate religiile antice¹⁰⁹.

Cea mai timpurie inscripție din Scythia Minor închinată lui *Deus Invictus* datează din timpul lui Marcus Aurelius (*terminus ante quem* 169), provine din teritoriul cetății Tropaeum Traiani și a fost pusă de *Annius Saturninus*, centurion din *Legio XI Claudia*¹¹⁰. Un alt centurion, din *Legio I Italica*, dedica una altar „in honorem Soli Invicto”, în apropierea aceleiași cetăți¹¹¹. De la Troesmis provine o a treia inscripție închinată lui

102. Z. Covacef, C. Chera-Mărgineanu, *Pontica*, 10, 1977, p. 197, nr. 19-21 și p. 200.

103. M. J. Vermaseren, *Mithras, ce dieu mystérieux*, Paris-Bruxelles, 1960, p. 138.

104. Fr. Cumont, *Les mystères de Mithra*, ed. II, Paris, 1903, p. 37-38; V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum: consideratii istorice*, București, 1912, p. 140; idem, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, 1913, p. 509-518; idem, *Cetatea Ulmetum*, II, 1914, p. 331, 393, 398; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 168; idem, *Dacia*, 2, 1925, p. 219 și urm.; D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București, 1918, p. 95 și urm.; Gr. Florescu, *An. Dob.*, 15, 1934, p. 127; R. Vulpe, *HAD*, p. 230; Z. Covacef, *Al. Barnea*, în *Pontica*, 6, 1973, p. 87.

105. Cf. Daremberg-Saglio, *DA*, p. 1383: „În Siria, *Baal*-i identificați cu *Helios* sunt invocați ca *ἀνίκητος*. În Occident această apelare de *Sol invictus* sau *deus invictus*, care devine din ce în ce mai frecventă din sec. II p. Chr., a fost folosită mai ales pentru a-l desemna pe *Mithras*”.

106. Idem, p. 1383-1384; Fr. Cumont, *Les Mystères*, p. 82.

107. Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 157.

108. Idem, *op. cit.*, p. 157.

109. Idem, *loc. cit.*; E. Will, *Le relief culturel gréco-romain*, p. 278-279; R. Vulpe, *DID*, II, p. 277.

110. E. Bujor, *SCIV*, 4, 1953, 3-4, p. 780-781.

111. Gr. Tocilescu, *AEM*, 17, 1894, p. 103.

Sol, deasupra ei aflându-se un cap radiat¹¹². Mai comentată, și mai cunoscută între monumentele legate de cultul solar și, în acest caz, de cultul imperial, este inscripția descoperită la Salsovia, datată în anul 322 și închinată lui **Deus Sanctus Sol**¹¹³.

Reluând considerațiile de mai sus observăm că etapele și aspectele principale ale cultului solar sunt reprezentate în religia Dobrogei antice prin sincretismul *Sol* – *Mithras* și suprapunerea *cultului imperial* peste cultul solar mai vechi.

Cultul zeului persan **Mithras**, care a avut o mare difuziune mai ales din sec. II p. Chr., a absorbit multe culte păgâne și a influențat o serie de culte orientale reușind să ajungă una dintre cele mai importante doctrine religioase opuse creștinismului.

Mithraismul asigura adeptilor săi nemurirea, victoria împotriva forțelor răului și o viață fericită dincolo de mormânt. De la inițiere, care se făcea în cadrul unor ceremonii secrete, erau excluse femeile; depășirea celor șapte probe – deosebit de lungi și grele – asigurau adeptilor, pentru viitor, o viață lipsită de griji în care nu vor mai exista diferențe sociale și în care toți oamenii vor fi egali. Sunt concepte pe care le regăsim și la **creștinism**, ale cărui origini se află tot în Orient; introdus timid – și multă vreme dezavuat și prigonit de oficialități – creștinismul ajunge să fie religia unică, și aproape globală, care rezistă de două mii de ani.

LES CULTES D'ORIENT DANS LE PANTHÉON DE LA DOBROUDJA ROMAINE

– Résumé –

L'auteur passe en revue les cultes venus d'Orient, qui ont pénétré et se sont manifestés dans le panthéon de la Dobroudja romaine. La position de la Dobroudja aux Bouches du Danube a attiré, le long des temps, de nombreuses populations; la religion de celles-ci, les rites et les rituels pratiqués ont attiré la population autochtone, ont été adoptés par celle-ci, devenant, avec le temps, partie intégrante du panthéon local.

Les contaminations réciproques ont modifié le caractère des divinités importées. Le mélange d'ethnies et de mentalités, les différences culturelles ont déterminé et séparé l'évolution des cultes de manière que, souvent, les divinités peuvent être reconnues seulement d'après leurs attributs essentiels.

Des religions orientales, les *cultes phrygiens*, ou thraco-phrygiens, sont les premiers à pénétrer et à se manifester au Bas-Danube. La Grande Mère des Dieux – *Cybèle* et son parèdre *Attis*, *Men Tyrannos*, *Sabazios*, *Dionysos* aussi étaient des divinités de la nature dont les rituels frénétiques, bruyants et orgiaques ont attiré et séduit les populations antiques. Le culte de *Cybèle* est attesté dès l'époque archaïque par de nombreuses statuettes céramiques et même par un sanctuaire découvert dans le territoire rural d'Histria et malgré cela, il va se manifester pleinement à côté du culte des autres divinités microasiatique pendant la période romaine.

112. *ISM*, V, nr. 169, p. 205-206, cu toată bibliografia anterioară.

113. V. Pârvan, *Salsovia*, București, 1906, p. 27 și urm.; I. Barnea, în *Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 278-279; D. M. Pippidi, *SIRA*, p. 299-301; *ISM*, V, nr. 290.

De l'Asie Mineure aussi vient le culte du *Serpent Glykon*, dont l'unique représentation a été découverte à Tomi.

Les cultes égyptiens ont occupé un lieu privilégié: *Sarapis, Isis, Osiris, Harpocrate* et, probablement, *Chnoubis*. Leur pénétration dans les cités ouest-pontiques est constatée dès le commencement de l'époque hellénistique et leur diffusion doit être mise tout d'abord dans le compte des marchands alexandrins fréquemment attestés dans la région. Ceux-ci avaient, à Tomi, une association professionnelle, et religieuse bien entendu, ainsi qu'un temple voué à *Sarapis*; les inscriptions y attestent les deux fêtes principales dédiées à la déesse *Isis*, comme divinité de la mer, une au printemps, au début de la saison de navigation et l'autre en automne, à la fin de la saison.

Parmi les divinités syriennes, *Jupiter Dolichenus*, en tant que divinité adorée notamment par les militaires, a joui d'une grande popularité dans la vie religieuse de l'Empire Romain, étant attesté en Dobroudja par des monuments sculpturaux et par des inscriptions qui mentionnent aussi l'existence de quelques temples du dieu.

La dernière divinité orientale, venue, cette fois-ci, d'au-delà des frontières de l'Empire, a été *Mithras*. Grâce au caractère mystérieux de son culte, celui-ci a connu une large diffusion; le dogme mithriaque symbolisait la lutte entre le Bien et le Mal dans l'univers, le pouvoir du dieu recouvrant les trois mondes: souterrain, terrestre et céleste. Le culte du dieu persan *Mithras*, qui a connu une diffusion inhabituelle surtout au IIe s. ap. J.-C., a absorbé beaucoup de cultes païens et a influencé une série de cultes orientaux devenant une des doctrines religieuses les plus importantes opposées au christianisme.